

Yeslam Al-Saggaf
Charles Sturt University & Centre for Applied
Philosophy and Public Ethics, Australia

Kirsty Williamson
Monash University & Charles Sturt University, Australia

Konstruktywistyczna etnografia wirtualnej społeczności w Arabii Saudyjskiej¹

Abstrakt Większość badań w ramach współczesnej literatury skupia się na użytej przez badacza metodzie, ale nie na filozofii, która za nią stoi. W artykule tym opisujemy badanie etnograficzne, prowadzone w duchu paradygmatu konstruktywistycznego, którego celem było eksplorowanie zjawiska uczestnictwa w wirtualnych społecznościach w Arabii Saudyjskiej. Przedstawiamy, jak zostały wykorzystane określone techniki etnografii – obserwacja niejawna i uczestnictwo. Dowodzimy, że ten sposób prowadzenia etnografii pozwolił na umiejscowienie rezultatów badania w ramach społecznego i kulturowego kontekstu społeczeństwa saudyjskiego. W artykule, zilustrowanym wstępnymi wynikami, konkludujemy, że roczna obserwacja ukryta i ośmiomiesięczne uczestniczenie w dwóch różnych, lecz podobnych wirtualnych społecznościach dostarczyły wniosków, które można uznać za głębokie, znaczące i bogate w opisie.

Słowa kluczowe etnografia, paradygmat konstruktywistyczny, konstruktywistyczna etnografia, obserwacja niejawna, NVivo, społeczności wirtualne, Arabia Saudyjska, kobiety saudyjskie

Yeslam Al-Saggaf, (dr) jest wykładowcą w School of Information Studies, koordynatorem kursu GradDipInfoTech/MInfoTech/MInfoSys na Uniwersytecie Charlesa Sturta w Australii i badaczem w Centrum Filozofii Stosowanej i Etyki Publicznej. Uzyskał stopień licencjata i inżyniera (inżynieria komputerowa) w Malezji, magisterium w zakresie technologii informacyjnej i stopień doktora na Uniwersytecie Charlesa Sturta w Australii. Jego zainteresowania badawcze koncentrują się wokół społeczności online (zarówno tych o charakterze społecznym, jak i politycznym) i politycznej publicznej sferze online w świecie arabskim. Publikował swoje prace w międzynarodowych czasopiśmie i prezentował na wielu międzynarodowych konferencjach.

e-mail: yalsaggaf@csu.edu.au

Kirsty Williamson (dr) jest dyrektorem grupy badawczej *Information and Telecommunications Needs Research (ITNR)*, wspólnej inicjatywy Uniwersytetów Monash i Charlesa Sturta. Od wczesnych lat dziewięćdziesiątych, realizowała wiele projektów badawczych finansowanych przez różne organizacje, w tym *Telstra Fund for Social and Policy Research*, *Department of Communications, Information Technology and the Arts (DCITA)*, oraz *Australian Research Council*. Jej zainteresowania badawcze są szerokie, wiele z nich jest związanych z użytkowaniem Internetu, jak w prezentowanym artykule. Kirsty uczy także metod badawczych na Uniwersytecie Charlesa Sturta i sprawuje opiekę nad studentami studiów doktoranckich.

e-mail: kirsty.williamson@infotech.monash.edu.au

W 2002 roku zakończone zostało szeroko zakrojone badanie dotyczące wykorzystywania wirtualnych społeczności w Arabii Saudyjskiej w celach społecznych². Badanie zostało podjęte przez badacza, który mieszkając w Arabii Saudyjskiej wiele lat, posiadał szeroką wiedzę o kulturze i sposobie życia społeczeństwa, w którym dorastał. Jego ciekawość wirtualnych społeczności rosła od czasu, gdy w 2000 roku odwiedził Al-Saha Al-Siyasia (najbardziej rozpowszechnione forum w Arabii Saudyjskiej) i wszedł w interakcje z niektórymi jego uczestnikami. Obecnie liczba osób korzystających z wirtualnych społeczności w tym kraju sięga setek tysięcy. Chociaż Internet w Arabii Saudyjskiej jest obiektem ścisłej kontroli rządowej, wirtualne społeczności nigdy nie były przedmiotem jakiegokolwiek formy cenzury. Dzięki temu mężczyźni i kobiety mogli rozmawiać ze sobą w sposób, w jaki wcześniej nie było to możliwe w tak konserwatywnym społeczeństwie. W kraju, w którym religia jest traktowana bardzo poważnie, takie zmiany społeczne powinny być traktowane jako zjawisko wyjątkowe.

Jest wiele interesujących zagadnień, które powinny pojawić się w tej nowej sytuacji, szczególnie w relacji do życia *offline* Saudyjczyków. Na przykład, czy uczestnictwo w wirtualnych społecznościach saudyjskich kobiet, stanowiących 45% użytkowników

¹ Oryginalny tekst ukazał się w „Qualitative Sociology Review” w 2006 roku (Al-Saggaf, Yeslam and Kirsty Williamson (2006) “Doing ethnography from within a constructivist paradigm to explore virtual communities in Saudi Arabia.” *Qualitative Sociology Review*, Vol. II, Issue 2. Pp. 5-20. Przekład za zgodą autorów.

² W przekładzie starano się oddać specyficzny styl i sformułowania użyte przez Autorów, zarówno w głównym tekście, jak i w cytatach (przyp. tłum.).

Internetu (Al-Zaharni 2002), stało się sposobem na obejście dawno ustanowionych zwyczajów, które wzbraniają im zwykłych konwersacji z niespokrewnionymi z nimi mężczyznami (AlMunajjed 1997; Wheeler 2000)? Skoro mężczyźni i kobiety mogą być obserwowani, gdy rozmawiają ze sobą *online*, czy będą ze sobą rozmawiać *offline*, kontynuując w ten sposób nawiązaną wcześniej znajomość *online*? Skoro oszczerstwa (*slander*) i obsceniczność są generalnie na porządku dziennym w wirtualnych społecznościach (Kollock, Smith 1999; Wellman, Gulia 1999), czy takie zachowania staną się powszechne także w wirtualnych społecznościach Arabii Saudyjskiej?

Chociaż w artykule tym odnosimy się pokrótce do niektórych z powyższych pytań, to główny nacisk położony został na zastosowaną w badaniu metodę i leżący u jej podłoża paradygmat. Inspiracją dla podjęcia tej tematyki był brak badań nad wirtualnymi społecznościami w Arabii Saudyjskiej, a także brak takich studiów prowadzonych w krajach arabskich Zatoki Perskiej, na co zwracali uwagę zachodni badacze (np. Ess 1998). Co więcej, za wyjątkiem prac Al-Farim (2001) i Wheeler (1998; 2000; 2003), mamy generalnie do czynienia z niedostatkiem badań dotyczących Internetu w Arabii Saudyjskiej i świecie arabskim. Zresztą wpływ wirtualnych społeczności na życie *offline* jest ciągle niewystarczająco zbadany nawet w zachodnim świecie (Dodge, Kitchin 2001; Jones, Kucker 2001).

Kwestie tego, co właściwie konstytuuje wirtualne społeczności były szeroko dyskutowane w literaturze (Kollock, Smith 1999; Wellman, Gulia 1999; Preece 2000; Jones, Kucker 2001; Preece, Maloney-

-Krichmar 2005). Na potrzeby tego artykułu wirtualne społeczności definiowane są jako „społeczne zbiorowości (skupiska), które wyłaniają się z sieci, kiedy wystarczająco wiele osób prowadzi publiczne dyskusje na tyle długo, wkładając w to tyle uczuć, by uformować sieć osobistych relacji w cyberprzestrzeni” (Rheingold 2000: 20).

Należy wspomnieć, że badane wirtualne społeczności używały raczej „asynchronicznego” niż „synchronicznego” trybu komunikacji, co oznacza, że uczestnicy wchodzili w interakcje, nie będąc współobecni na forum *online* w określonym czasie. Jak było już wspomniane, większość badań przytaczanych w aktualnie dostępnej literaturze koncentruje się na zastosowanej przez badacza metodzie, a nie na kryjącej się za nią filozofii. W tym artykule poruszane są obie kwestie, mianowicie metoda – etnografia – i jej filozoficzne ugruntowanie w postaci paradygmatu konstruktivistycznego. Podkreślone zostały także dwie kluczowe techniki etnografii – obserwacja ukryta (*unobtrusive*) i uczestnictwo, które były wykorzystywane do zbierania danych, włączając w to również notatki dotyczące wyboru miejsca badania, sposobu uzyskania do niego dostępu oraz jego opis.

Po opisie procesu analizy danych, w celu ilustracji kluczowych wątków, zaprezentowane zostały wstępne wyniki badania. Przybliżają one główne aspekty uczestnictwa w wirtualnych społecznościach w Arabii Saudyjskiej, a zostały uzyskane z wykorzystaniem techniki obserwacji ukrytej i uczestnictwa. Wnioski uzyskane w wyniku zastosowania innej techniki zbierania danych, wy-

wiadów, były prezentowane we wcześniej publikowanych pracach (np. Al-Saggaf 2004). Ostatecznie, artykuł proponuje pewne konkluzje dotyczące wartości zastosowanej metody dla badań nad wirtualnymi społecznościami.

Wybór paradygmatu konstruktivistycznego

Głównym celem badania była eksploracja uczestnictwa jednostek w wirtualnych społecznościach w Arabii Saudyjskiej. Jako że istotne było umiejscowienie rezultatów badania w ramach społecznego i kulturowego kontekstu społeczeństwa saudyjskiego, najbardziej adekwatne wydało się zastosowanie podejścia interpretatywnego (które jest związane z jakościowymi metodami badań). Interpretywiści uważają, że rzeczywistość jest społecznie konstruowana i usytuowana, dlatego też powinna być odnoszona do specyficznego kontekstu. Za zasadnicze uznawane jest także rozumienie perspektyw i znaczeń, jakie ludzie indywidualnie konstruują odnośnie sytuacji, w których się znajdują (Williamson 2002). Inny powód wyboru ramy interpretatywnej to fakt, że drugim celem badania było dążenie do poznania indywidualnych doświadczeń i tego, jak użytkownicy forum postrzegają konsekwencje uczestnictwa w nim dla swojego życia *offline*. Ten drugi cel został osiągnięty dzięki zastosowaniu wywiadów częściowo ustrukturyzowanych (*semi-structured*), których analiza, jak wcześniej było to wspomniane, nie będzie tu omawiana.

Jednym z popularnych paradygmatów, które mieszczą się w ramach podejścia interpretatyw-

negu, jest paradygmat konstruktivistyczny³. W odniesieniu do założeń ontologicznych paradygmat ten postuluje, że rzeczywistość określonego zjawiska społecznego jest wieloraka (*multiple*) i konstruowana. Konstruktysty uważają, że nie ma jednej obiektywnej rzeczywistości „gdzieś tam” (*out there*); wręcz przeciwnie, są wielorakie rzeczywistości konstruowane w umysłach badanych ludzi. W odniesieniu do jego założeń epistemologicznych w paradygmacie tym akcentuje się, że badacz i badany współtworzą rozumienie zjawisk (*understandings*), co wpływa na to, że dzieląc się wynikami badań, badacze zwracają uwagę na własną subiektywność. Badacze dążą także do zaakceptowania faktu, że sami wpływają na proces badawczy, i z tego powodu w raporcie badawczym wspominają także o swojej własnej roli w badaniu (Mashall, Rossman 1999). W odniesieniu do założeń metodologicznych konstruktysty uważają, że powinni badać zjawisko w miejscu, w którym ono zachodzi, ponieważ dostrzegają ważność rozumienia kulturowych praktyk ludzi i znaczeń, które do nich wnoszą (Denzin, Lincoln 2000: 21). Schwandt (1994: 128) uważa, że badanie prowadzone w ramach paradygmatu konstruktivistycznego jest bardzo podobne do badania naturalistycznego, jak wykazali Lincoln i Guba (1985). Na przykład, w badaniu naturalistycznym preferowane są metody jakościowe (interpretatywne), ponieważ są one bardziej adekwatne do radzenia sobie z wielorakimi (*multiple*) rzeczywistościami (Lincoln, Guba 1985: 40). Proces badania jest inte-

³ Ponieważ w oryginalnym tekście Autorzy wymiennie używają określeń „konstruktivistyczny” (*constructivist*) i „konstrukcjonistyczny” (*constructionist*), w przekładzie uwzględnione zostały wszystkie oryginalnie użyte formy (przyp. tłum.).

raktywny, a podmiot poznający (*knower*) i poznawany (*known*) są nierozdzielne jeden od drugiego. Badacz „preferuje negocjowanie znaczenia i interpretacji z żyjącymi źródłami (*human sources*), od których pozyskane są dane, ponieważ to ich rzeczywistość badacz próbuje zrekonstruować” (Lincoln, Guba 1985: 41).

Paradygmat konstruktivistyczny obejmuje dwie kluczowe teorie konstruktivistyczne. Pierwsza, teoria osobistych konstruktów (*personal construct theory*), po raz pierwszy opisana przez Kelly’ego (1963), kładzie nacisk na indywidualną rzeczywistość lub interpretację świata. Druga, teoria społecznych konstruktów (*social construct theory*), której głównymi orędownikami byli Berger i Luckmann (1967), kładzie nacisk na wpływ społeczeństwa, kultury i środowiska społecznego na rzeczywistość. Teoria osobistych konstruktów (*personal construct theory*) przyjmuje, że ludzie konstruują rzeczywistość swojego świata indywidualnie, i to dlatego rzeczywistość zjawiska nie jest jednorodna, a wieloraka (*multiple*), egzystując w umysłach jednostek (Charmaz 2000; Denzin, Lincoln 2000; Schwandt 2000). Każda osoba konstruuje swoją rzeczywistość o świecie, bazując na indywidualnych postrzeżeniach i każda osoba postrzega świat w sposób, który może być różny od percepcji innych (Lincoln, Guba 1985; Kelly 1991; Hammersley 1995; Saule 2002). Jednak, choć znaczenia wyprowadzane ze zdarzeń, osób, obiektów (w celu nadania im sensu lub organizowania ich) są rzeczywistościami konstruowanymi, osoby i obiekty w konstruowanym obrazie są traktowane jak namacalne byty (*tangible entities*) (Lincoln, Guba 1985: 84).

Teoria społecznego konstruowania rzeczywistości (*social construction of reality theory*) przekonuje, że znaczenie jest budowane poprzez interakcje ludzi i rzeczy, takich jak język, kultura, środowisko i religia (Berger, Luckmann 1967). Społeczni konstrukcjoniści (*social constructionists*) uznają ważność języka, kultury i środowiska dla sposobu, w jaki ludzie czynią swój świat znaczącym (Berger, Luckmann 1967). Williamson (2002: 30) stwierdza, że „społeczni konstrukcjoniści postrzegają ludzi jako wspólnie budujących znaczenia dla siebie, to jest, konstruują rzeczywistość społecznie”. Społeczne konstruowanie rzeczywistości oznacza więc, że ludzie wspólnie konstruują swoje rzeczywistości. Według Schwandta (1994: 127) społeczna konstrukcja rzeczywistości nie koncentruje się na „znaczeniowej aktywności (*meaning-making activity*) indywidualnego umysłu, lecz na kolektywnym generowaniu znaczenia jako kształtowanego przez konwencje języka i innych społecznych procesów”.

Literatura przedmiotu wskazuje, że badania wirtualnych społeczności czerpały z konstruktywistycznych (*constructivist*) teorii (np. Costigan 1999; Fernback 1999; Dodge, Kitchin 2001; Manaszewicz, Williamson, Mckemmish 2002; Markham 2005). W często cytowanej książce, *CyberSociety 2.0: Revisiting Computer-Mediated Communication and Community*, Jones (1998: 5) stwierdza, że medium komunikacji zapośredniczonej przez komputer (CMC) samo w sobie nie tworzy społecznej rzeczywistości wirtualnej społeczności, to konwersacje i interakcje mające miejsce między ludźmi konstytuują rzeczywistość. Współbrzmi to ze spostrzeżeniem, które, jak wspomniano wcześniej, poczynili Berger i Luckmann (1967), o rzeczywistości konstytuowa-

nej przez interakcje pomiędzy procesami społecznymi. W odniesieniu do osobistej konstrukcji (*personal construction*) rzeczywistości Fernback (1999) i Markham (1998) zgadzają się, że użytkownicy konstruują swoje rzeczywistości wirtualnej społeczności, do której należą osobiście, i że te rzeczywistości egzystują w ich umysłach, co oznacza, że rzeczywistość wirtualnej społeczności także jest wieloraka (*multiple*) i konstruowana.

W badaniu tym interpretujemy wirtualne społeczności w Arabii Saudyjskiej przez pryzmat obu teorii. Podejście społecznego konstrukcjonizmu (*social constructionism*) posłużyło do interpretacji sposobu, w jaki uczestnicy zachowywali się w relacji do innych i jak wirtualna społeczność wpłynęła na ich zachowanie. Koncepcja osobistych konstruktów (*personal constructivism*) rzeczywistości pomogła zrozumieć, jak uczestnicy indywidualnie budowali swoje poczucie społeczności i przynależności do niej.

Społeczeństwo saudyjskie jest społeczeństwem kolektywistycznym; religia i kultura silnie wpływają na to, jak ludzie generalnie zachowują się w stosunku do innych, a także jak ich sposoby zachowywania się są do siebie podobne. Przyjmując, że społeczny konstruktywizm (*constructivism*) odnosi się do tego, jak ludzie wspólnie tworzą znaczenia, ta perspektywa wydaje się bardziej odpowiednia dla kontekstu saudyjskiego niż inne.

Konstruktywistyczna etnografia

Etnografia może być prowadzona z kilku perspektyw, takich jak na przykład postmodernistyczna

czy krytyczna (Saule 2002). W tym badaniu etnografia inspirowana była paradygmatem konstruktywistycznym (*constructivist*). Konstruktywiści faworyzują etnografię, ponieważ pozwala im pokazać wielorakie (*multiple*) rzeczywistości jako podzielane przez uczestników, a także alternatywne interpretacje tak, jak wyłaniają się one z danych (Fetterman 1989).

Etnografowie badają ludzi w ich codziennych kontekstach (Saule 2002: 180), uczestnicząc w ich codziennych działaniach po to, by ich obserwować i zrozumieć (Minichiello i in. 1990: 18). Zbierając dane, używają kilku technik, takich jak wywiady, obserwacje i analiza dokumentów. Należy zaznaczyć, że niektórzy badacze traktują obserwację uczestniczącą jako synonim etnografii (Bow 2002); w tym badaniu uczestnictwo jest traktowane jako technika, która może być stosowana do zbierania danych. Używamy tego sformułowania w celu odróżnienia jej od metody obserwacji uczestniczącej (*participant observation*). Podkreślamy tu rozróżnienie pomiędzy terminami „technika” i „metoda”. Pierwszy powinien odnosić się do specyficznych procedur zbierania i analizy danych. Drugi powinien oznaczać ogólne zasady rządzące implementacją tych procedur.

Zdaniem Saule (2002: 180–181) istnieją trzy implikacje prowadzenia etnografii w paradygmacie konstruktywistycznym, wszystkie one zostały wspomniane w poprzedniej sekcji artykułu. Po pierwsze, konstruktywiści (*constructivists*) akceptują, że teoria nie może adekwatnie i kategorycznie wyjaśnić natury danego zjawiska. To oznacza, że skoro rzeczywistość egzystuje tylko w umyśle jednostki

i jej percepcja tego, co jest realne, będzie różnić się od percepcji innych jednostek, to etnograficzne interpretacje rzeczywistości także będą wielorakie (*multiple*). Po drugie, konstruktywiści przyznają, że badacze nie mogą być obiektywni i dlatego potencjalnie wpływają na interpretację zjawiska opisanego w tekście etnograficznym, pozwalając tym samym czytelnikowi na uzyskanie wglądu w sposób rozumienia badacza, odzwierciedlający jego pochodzenie i pozycję. Po trzecie, konstruktywiści uważają, że natura społecznych konstruktów (*social constructs*) może być wyjaśniona tylko poprzez interakcję badacza z badanymi. To podejście jest zgodne z ideą badań etnograficznych, jako że etnografowie są znani z bezpośredniego uczestniczenia w miejscu, gdzie ludzie i ich działania współistnieją.

Zbieranie danych

Dane były zbierane przy zastosowaniu czterech technik etnograficznych. Były to: obserwacja niejawną (*unobtrusive*) wirtualnej społeczności; uczestnicząca rola badacza w innej, podobnej wirtualnej społeczności; częściowo ustrukturyzowane (*semi-structured*) wywiady z regularnymi uczestnikami przeprowadzone *online*; częściowo ustrukturyzowane wywiady z kluczowymi informatorami przeprowadzone w sytuacji spotkań *face-to-face*. Wyniki uzyskane dzięki zastosowaniu tych technik zostały poddane triangulacji, by upewnić się co do wiarygodności otrzymywanych danych (*trustworthiness*) (Lincoln, Guba 1987; Maxwell 1996; Bow 2002). W tym artykule koncentrujemy się tylko na uczestnictwie i obserwacji niejawną (*unobtrusive*). Kwestie etyczne związane w tymi technikami omawiane są poniżej.

Będąc niejawnym obserwatorem (*unobtrusive*) w pierwszej społeczności, badacz może zapewnić, że zwykle działania i naturalne zachowanie społeczności nie zmieniły się pod jego wpływem (Angrosino, Mays de Perez 2000; Locke, Spirduso, Silverman 2000), a także że nie doszło do wypaczenia wyników badań na skutek zamieszania w związku z jego rolą (tj. uczestnik czy badacz) (Paccangella 1997; Glesne 1999). Dodatkowo, nieuczestniczenie pozwoliło badaczowi na uniknięcie emocjonalnej bliskości z uczestnikami i skoncentrowanie się na obserwacji. W literaturze podkreśla się, że bycie zarazem obserwatorem i uczestnikiem wiąże się z dwiema odmiennymi rolami, które rzadko łączy się badaczowi zrealizować z sukcesem (Lincoln, Guba 1987; North 1994; Tedlock 2000).

Fakt bycia przez badacza uczestnikiem w innej, lecz podobnej społeczności wirtualnej ma widoczne zalety. Stanie się uczestnikiem społeczności jest najlepszą drogą do zrozumienia jej członków (Suler 1999). W społeczności, której był uczestnikiem, badacz mógł nawiązywać relacje (*network*) z jej członkami, angażować się w różne sytuacje i brać udział w jej działaniach. Pozwoliło mu to dogłębnie zrozumieć kulturę społeczności i zyskać wgląd w percepcje jej członków. Jego uczestnictwo pozwoliło mu także zdać sprawę z tego, jak postrzega własne doświadczenia wirtualnej społeczności, co wielu autorów uznaje za istotne dla wyników badania (Lincoln, Guba 1985; Markham 1998; Marshall, Rossman 1999; Locke i in. 2000). Użycie wspomnianych technik zbierania danych przyniosło korzyści na każdym etapie badania. Obserwacja niejawna (*unobtrusive*) zaczęła się jako pierwsza i była prowadzona przez okres dwunastu miesięcy, od marca 2001 do marca

2002 roku. Uczestnictwo w innej społeczności, z zamiarem, by była ona podobna do pierwszej, zaczęło się około sześć miesięcy później i trwało osiem miesięcy, od października 2001 do maja 2002 roku.

Obserwacja niejawna – miejsce badania i proces badawczy

Jako miejsce przeprowadzenia niejawnej obserwacji wirtualnej społeczności wybrane zostało asynchroniczne publiczne forum dyskusyjne ulokowane na stronie jednego z dostawców Internetu w Arabii Saudyjskiej. Strona zaczęła funkcjonować w marcu 1997 roku, czyli około dwa lata przed oficjalnym wprowadzeniem Internetu w kraju. Jednak samo forum zaczęło gromadzić ludzi z Arabii Saudyjskiej dopiero w 1999 roku. Na podstawie przeprowadzonej na początku badania obserwacji kilku forów to forum wydawało się cechować największą koncentracją członków, co do pewnego stopnia implikowało, że zakres charakterystyk uczestników będzie zróżnicowany.

Przez cały czas trwania obserwacji interfejs głównej strony forum zawierał linki do nowo nadsyłanych tematów (*topics*). Wpisy były zorganizowane jeden po drugim według daty, od najnowszego do najstarszego. Małe linki umieszczone na głównej stronie pozwalały użytkownikom na czytanie starszych wątków, które nadal pozostawały na stronie. Obok tytułu tematu/wątku widniał pseudonim jego autora i liczba określająca, jak wiele razy określony temat czy wątek był czytany. Kiedy liczba była duża, wyraźnie więcej czytelników przeglądało dany temat, prawdopodobnie sądząc, że musi być interesujący lub ważny.

Podobnie jak w przypadku forum wybranego do części uczestniczącej badania (*participant component*), forum było miejscem publicznym, do którego każdy mógł dołączyć. Nie było żadnej opłaty subskrypcyjnej, wymagane były tylko nazwa użytkownika (*username*) i hasło (*password*). Rygorystyczne uwzględnianie etycznych kwestii badania wirtualnych środowisk ujawniło, że konwersacje na publicznie dostępnych forach dyskusyjnych są publicznymi działaniami świadomie przeznaczonymi (*deliberately intended*) do publicznej konsumpcji.

Zbieranie, analizowanie i raportowanie takich treści, w przypadku których tożsamości jednostek są chronione, nie narusza etyki prowadzenia badań w środowiskach wirtualnych (King 1996; Paccangella 1997; Frankel 1999; Glesne 1999; Eysenbach, Till 2001; Ess, AoIR Ethics Working Committee 2002). Eysenbach i Till (2001) twierdzili, że aby określić, czy pisemna zgoda (*informed consent*) jest wymagana, należy podjąć decyzję, czy wiadomości wysyłane do społeczności Internetu są „prywatne” czy „publiczne”. Dodają, że:

[t]o rozróżnienie jest ważne, ponieważ zgoda jest wymagana, „gdy zachowanie uczestników badania zachodzi w prywatnym kontekście, gdy jednostka może rozsądnie oczekiwać, że żadna obserwacja czy notowanie nie ma miejsca”. Z drugiej strony badacze „mogą prowadzić badanie w miejscach publicznych lub używać publicznie dostępnych informacji

⁴ Zacytowany tekst pochodzi z kodeksu etyki *American Sociological Association* (zob. kodeks etyki *American Sociological Association*, uaktualniony 27 października 2002, dostęp 5 kwietnia 2003 r. [http://www.asanet.org/members/ecostand2.html#12]).

o jednostkach (takich jak obserwacje naturalistyczne w publicznych miejscach i analizy publicznych danych lub badań archiwalnych) bez uzyskiwania zgody”. (znaki cytowania w oryginale)

Należy zaznaczyć, że zanim badanie zostało rozpoczęte, uzyskało akceptację pod względem postępowania zgodnego z etyką od Ethics in Human Research Committee (Komisja etyczna ds. badań humanistycznych) przy Charles Sturt University. Wniosek o akceptację projektu był zgodny ze standardami etycznego badania ustalonymi przez Charles Sturt University.

Na początku badania, między połową marca 2001 i połową czerwca 2001 roku, proces obserwacji był mało ustrukturyzowany. Podczas tego stadium badania badacz odwiedzał forum regularnie, lecz głównie w celu uzyskania szerokiego oglądu obiektu swoich zainteresowań. Obserwował zdarzenia, działania i zachowania, które były najbardziej istotne (*salient*) na forum i sporządzał notatki terenowe. Na obserwacje badacza wpływało to, co było w tym okresie relacjonowane w literaturze traktującej o społecznościach wirtualnych (zob. Turkle 1995; Holmes 1997; Jones 1997; Kollock, Smith 1999; Wellman, Gulia 1999; Preece 2000; Rheingold 2000; Jones, Kucker 2001). Nieustrukturyzowany etap pozwolił badaczowi obeznać się z kulturą wirtualnej społeczności, jej historią, ludźmi i naturą ich działań.

Podczas tego etapu badacz odnotowywał także wyróżniające się cechy społeczności i sporządził listę kategorii obserwacyjnych na potrzeby kolejnego etapu badania. Tabela 1 zestawia niektóre z tych kategorii (kolejność nie jest istotna).

Tabela 1. Kategorie obserwacyjne rozwinięte na etapie nieustrukturyzowanym.

formowanie grupy (<i>grouping</i>)	spotkania offline	dzielenie się informacją	religia	przyjaźń
historia	utarczki słowne (<i>flaming</i>)	komplementowanie	zwierzanie się	status
błahostki (<i>trivia</i>)	kultura offline	humor	obsceniczność	relacje miłosne
wpływ religijny	nieśmiałość	ochrona przyjaciół	ilość spędzanego czasu	intymność
szacunek	dyskusje intelektualne	wsparcie emocjonalne	zaangażowanie	atmosfera rodzinna
reputacja	stosowanie akcentu	nieporozumienia	ujawnianie prawdziwych imion	troska (<i>attention</i>)

Na etapie ustrukturyzowanym obserwacje koncentrowały się głównie na wygenerowanych wcześniej kategoriach, z których część wymieniono powyżej. Oprócz notowania obserwacji dotyczących tematów, które codziennie pojawiały się na forum, badacz spisywał także swoje własne reakcje, refleksje i interpretacje obserwacji. Pomogło mu to później poradzić sobie z kwestią subiektywności (pojedynczego obserwatora), którą na późniejszym etapie badania kompensował, stosując triangulację przy pomocy danych uzyskanych inną techniką (wywiady). Komentarze, które dawały wgląd w zachowania uczestników lub po prostu były interesujące, były kopiowane i natychmiast analizowane w ramach tego samego dokumentu.

Bycie uczestnikiem – miejsce badania i proces badawczy

By zyskać możliwość porównywania danych, miejsce, które badacz wyszukał, by działać w nim jako uczestnik, musiało być możliwie najbardziej podobne do uprzednio obserwowanego. Badacz użył specjalistycznych wyszukiwarek, które podawały listę większości forów w kraju (zlokalizowanych zostało 176 forów), a następnie wyselekcjonował niektóre do krótkiej obserwacji, porównując je z miejscem, gdzie prowadził obserwację niejawną. Następnie dołączył do dwóch z nich i uczestniczył w nich kilka dni, zanim zdecydował, które forum ostatecznie wybrać. Następnie przerwał uczestnictwo w jednym forum i kontynuował w drugim przez osiem miesięcy.

Wybrane miejsce było asynchronicznym publicznym forum dyskusyjnym, dostępnym dla każdego, lecz wymagającym podawania hasła i pseudonimu. Badacz zastosował podejście systematyczne – najpierw obserwował społeczność przez kilka dni, by zapoznać się z jej członkami, ich kulturą, wewnętrznym słownictwem i naturą tematów, które były codziennością na forum. Po kilku dniach zaczął odpowiadać na tematy innych uczestników, by móc zrozumieć otaczających ludzi, dać się im poznać, a także ustawić wzajemne relacje z forumowiczami, którzy mogli odpowiadać na jego wątki w przyszłości. Po kilku dniach takiego postępowania zaczął wysyłać swoje własne posty na forum.

Badacz sporządzał także codzienne notatki terenowe w podobny sposób do tego używanego przy „milczącym” obserwowaniu forum, lecz w tym przypadku były one wzbogacone o jego własne wirtualne doświadczenia (bycie uczestnikiem), które obejmowały jego reakcje, refleksje i interpretacje. Jakkolwiek obserwowanie w czasie uczestniczenia było nieuniknione, badacz nie sporządzał notatek z obserwacji innych uczestników. Tym niemniej czynił porównania pomiędzy tymi dwoma forami, traktując to jako jedną z taktyk walidacji danych zebranych w obserwowanej społeczności. Proces uczestnictwa i sporządzania notatek terenowych zabierał dziennie dwie do trzech godzin, lecz w niektórych przypadkach nawet pięć godzin, zależnie od liczby nowych tematów i liczby odpowiedzi na tematy badacza lub nowych wątków wysłanych przez innych uczestników.

Podobnie jak w przypadku obserwowanego forum, komentarze, które zawierały niecodzienny język,

zaskakujące stwierdzenia lub interesujące komentarze, były kopiowane, analizowane i umieszczane poniżej oryginalnego tekstu. Wszystkie komentarze kopiowane były z tych tematów, do których badacz wysyłał swoje wiadomości.

Analiza danych

Dane uzyskane dzięki zastosowaniu czterech różnych technik, włączając dwie omówione tutaj, były analizowane w takiej kolejności, w jakiej były zbierane. Codzienne notatki terenowe z obserwacji i uczestnictwa były zapisywane w edytorze tekstu MS Word i zachowane jako pliki RTF, z pojedynczym dokumentem obejmującym jeden tydzień notatek terenowych. Na przykład dokument *Obsv_W2_03_05_05.doc* reprezentuje notatki terenowe zebrane w drugim tygodniu, zaczynającym się 3 maja 2005 roku.

Pod koniec każdego tygodnia dokument RTF był importowany do NVivo (program do obróbki danych jakościowych) w celu przeprowadzenia analizy. Tak więc analiza notatek terenowych była realizowana w schemacie tygodniowym. Należy zaznaczyć, że analiza była wielokrotna (*iterative*), ponieważ dokumenty z obserwacji i uczestnictwa były ponownie analizowane w miarę jak pojawiało się coraz więcej nowych danych.

Notatki terenowe z obserwacji i uczestnictwa były czytane, a następnie zaznaczane były słowa kluczowe (w każdym wierszu), które zawierały pewne idee. Później, bazując na tych słowach kluczowych, badacz rozwijał tematy i konwertował je w węzły (*nodes*) w programie NVivo. Oprócz tego,

że węzły reprezentowały wygenerowane tematy (*developed themes*), obejmowały także wszystkie dane powiązane w ramach poszczególnych tematów z wszystkich tygodniowych dokumentów. Innymi słowy, węzły te stały się swoistymi kontenerami (*buckets or baskets*) mieszczącymi zawartość odnoszącą się do określonego tematu z wszystkich tygodniowych dokumentów.

W końcu dokonaliśmy dalszego ustrukturyzowania czy też zorganizowania węzłów w grupy i kategorie, bazując na ogólnych pojęciach (*general concepts*), do których się odwoływały. Ten ostatni krok (proces kategoryzacji) był powtarzalny (*iterative*), odpowiednio dostosowywany w miarę jak w trakcie badania podejmowany był na nowo.

Wstępne wyniki badań

Rzeczywistość wirtualnych społeczności i zachodzące w nich relacje

Większość aktywnych uczestników społeczności uważało swoje forum za „prawdziwe” społeczność. Al-Anood, forumowiczka, która wyrażała swoje uczucia do społeczności i jej członków, poczyniła taką uwagę:

[d]o forum, które uważam za część mojej egzystencji i czuję do jego uczestników sympatię i miłość, rzeczy, które nie uprawniają mnie do pisania na żadnym innym forum, zwracam się do was z całą wdzięcznością i miłością. To forum jest jak dom, który w swoich ścianach gromadzi ludzi, których serca są lojalne i których dusze bratają się. [dziennik obserwacji, tydzień 15, 24 października 2001]

Poniżej przytaczamy inny przykład wspierający powyższą konkluzję, gdy jeden z uczestników otwarcie użył słowa „społeczność” w odniesieniu do swojego forum. Thamer tłumaczył innemu uczestnikowi – mężczyźnie – jak trudno było mu opuścić społeczność, ilustruje to w ten sposób:

[p]roblem w tym, że ja kocham tę społeczność. Jestem (czuję to) jednym z jej członków. Uwielbiam ją. I za każdym razem, gdy się pakuję [to znaczy próbując odejść], czuję się zniewolony, urzeczony, tak że rzucam plecak (*saddlebag*) z powrotem. Po prostu nie mogę. I wiele osób powstrzymuje mnie [przed odejściem]. [dziennik obserwacji, tydzień 7, 18 maja 2001]

Także własne doświadczenie badacza potwierdza te wyniki:

[z]eby forum było uznawane za społeczność, jego członkowie muszą to postrzegać lub konstruować jego rzeczywistość jako społeczności. Są setki uczestników na forum, w którym uczestniczę, lecz zwracam uwagę tylko na trzydziestu do czterdziestu członków. I pomiędzy tymi trzydziestoma, czterdziestoma jest tylko około dziesięciu uczestników, na których naprawdę mi zależy. Dla mnie społeczność istnieje tylko w moim umyśle i jest skomponowana tylko z tych trzydziestu do czterdziestu przyjaciół i dziesięciu bliskich. To jest moja społeczność; to tak konstruję jej rzeczywistość. Podobnie członkowie forum mogą postrzegać moją społeczność jako ich społeczność lub mogą konstruować odmienną rzeczywistość o odmiennej społeczności niż moja. To znaczy, że członkowie forum mogą należeć do różnych społeczności w ramach tego samego forum. [dziennik uczestnictwa, tydzień 23, 13 kwietnia 2002]

Większość aktywnych członków także uważała swoje relacje, włączając w to te pomiędzy mężczyznami i kobietami, za „prawdziwe” (*true*) i „szczerze” (*genuine*). Ilustruje to poniższy cytat pochodzący z postu uczestnika żegnającego się z forumowiczką:

[n]igdy nie byłem przekonany o istnieniu braterstwa⁵ pomiędzy mężczyzną i kobietą, szczególnie przez Internet, i nigdy nie pisałem tego [odnosił się do słowa „siostra”], kiedy mówiłem do kolegi-kobiety, lecz Allah zaświadcza, że teraz jestem o tym przekonany dzięki tobie. Nie wierzę, że powstrzymywałem się, niezdolny do pisania, co jest przecież moim prawdziwym hobby, aż do momentu, gdy przeczytałem twoje poprzednie słowa, i gdyby to nie była jakaś fałszywa duma wschodniego człowieka, popłynęłyby łzy, które cisnęły się do oczu. [dziennik obserwacji, tydzień 24, 3 stycznia 2002]

Powyższy cytat sugeruje, że relacje, które pozostają tylko relacjami *online*, to jest między tymi, którzy komunikują się tylko na forum, są nie tylko możliwe, lecz mogą być prawdziwe i szczerze. Mogą także stać się intymne, jak pokazuje następujący cytat zaczerpnięty z wiadomości Hamida, wysłanej z zapytaniem o nieobecność przyjaciela-kobiety:

[imiona pominięte] (...) twoja nieobecność przedłuża się. I nasze oczekiwanie na ciebie jest ogromne (...). Tęsknimy do dnia, w którym nasze oczy obejmą to, co twoje ręce piszą. Czy ten dzień nadejdzie wkrótce? [dziennik obserwacji, tydzień 34, 28 marca 2002]

⁵ Ma na myśli braterskie/siostrzane relacje pomiędzy mężczyznami i kobietami.

Poszerzenie relacji poza sferę online

Uczestnicy wirtualnych społeczności w Arabii Saudyjskiej oprócz wchodzenia w interakcje *online* na forum, często używali e-maili, czatów i usługi MSN Messenger, by komunikować się prywatnie pomiędzy sobą. Soha podzieliła się swoimi myślami o innym uczestniku, który opuszczał forum, i wspomniała, że rozmawiała z nim za pośrednictwem usługi MSN Messenger:

(...) to prawda, że znam cię tylko przez to forum i kilka rozmów na MSN, lecz Allah jest moim świadkiem, że byłeś takim szczerym bratem. [obserwacja, tydzień 7, 15 maja 2001]

Wydawało się, że forumowicze używali tych dodatkowych kanałów komunikacji, by uzupełnić relacje budowane poprzez forum. Używanie przez członków badanej społeczności innych form komunikacji, takich jak prywatne wiadomości lub MSN Messenger, przypomina używanie telefonu i e-maili przez ludzi w świecie *offline*.

Oprócz poszerzania komunikacji o inne jej formy, większość uczestników tej samej płci często poszerzała swoje relacje o kontakt telefoniczny lub spotykając się *face-to-face*. Wafa napisała do innej uczestniczki:

[h]ej, wygląda na to, że cię przekonałam hahahahaha hah [śmiech] powiem ci dlaczego, kiedy spotkamy się dziś wieczorem, ok! [dziennik obserwacji, tydzień 5, 29 kwietnia 2001]

To poszerzenie relacji o kontakty telefoniczne czy *face-to-face* sugeruje, że wirtualna społeczność

niekoniecznie pozostaje tylko społecznością *online*, lecz może przenieść się także na sferę *offline*. Istotnym jest, że jakkolwiek mężczyźni i kobiety na forum przyznawali się do komunikowania z przeciwną płcią za pomocą e-maili, czatów czy usługi MSN Messenger, to nie ma wystarczających dowodów na to, że mężczyźni spotykali się *face-to-face* z kobietami z forum. Spotkania niespokrewnionych dorosłych przeciwnej płci uchodzą w Islamie za coś złego, a społeczeństwo saudyjskie szczególnie nie próbuje ani nie toleruje takich działań. Być może dlatego uczestnicy nie przyznawali się do spotkania się z płcią przeciwną *face-to-face*.

Tymczasem dane wskazują, że poszerzanie kontaktów o sferę *offline* (między osobami tej samej płci) czyniło relacje między uczestnikami głębszymi i silniejszymi. Al-Wafi dzielił się swoimi uczuciami po spotkaniu *offline* z innym uczestnikiem społeczności, z Jeddah:

[w]spaniałe uczucia, jakie pozostały mi po spotkaniu z tobą są trudne dla istoty ludzkiej do opisanie czy wyrażenia, lecz zawsze powtarzam, że to jest poczucie przynależności, tak, poczucie przynależności do czegoś jest cudownym uczuciem, które wyjaśnia wszystko. [dziennik obserwacji, tydzień 25, 12 stycznia 2002]

Formowanie grup

Poszerzanie kontaktów o sferę *offline* uczyniło z uczestników bliskich przyjaciół, a także sprawiło, że zaczęli formować grupy (określali to jako *grouping*), co zwykle zdarza się, gdy grupa ludzi

formuje krąg, wspiera nawzajem tylko siebie i porzuca innych. Wielu forumowiczów, którzy jak Omar stali się ofiarami takiego skupiania się (*grouping*), wyrażało swoje niezadowolenie i wielokrotnie skarżyło się na to innym członkom forum:

[b]y wpasować się i sprawdzić, musisz wejść do grupy takiej jak [nazwa pominięta] (...) sęk w tym (...) to nie fair (...) to znaczy, czym zawinili nowi, którzy próbują włączyć się na forum, lecz nie mogą znaleźć dla siebie miejsca? [dziennik obserwacji, tydzień 4, 21 kwietnia 2001]

Wydaje się, że zjawisko tworzenia się grup nie opierało się po prostu na wspólnych zainteresowaniach lub wspólnej wiedzy (*common intellect*), ale bardziej na relacji *offline*, którą zbudowali członkowie po spotkaniu i poznaniu się *online*. Na przykład członkowie grupy X, którzy regularnie spotykali się w Rijadzie, różnili się pod kątem zdolności intelektualnych, stylu pisania i zainteresowań, ale pomimo tego stanowili silne skupisko (*cluster*).

Tymczasem wpływ tego zjawiska na społeczność był ogromny. Wydawało się, że stanowiło ono problem dla uczestników, ponieważ zaprzeczało oczekiwaniom traktowania postów osób spoza określonej grupy z równą uwagą. Uczestnicy grupy cieszyli się wieloma korzyściami, takimi jak poczucie siły i przywiązania (*attachment*), ciągłym wsparciem innych uczestników grupy i, co ważniejsze, większą liczbą odpowiedzi na swoje wątki. Ci, którzy nie należeli do grupy, byli poszkodowani. Na przykład, kiedy uczestnik był zaangażowany w ostrą wymianę zdań (*flame war*) z forumowiczem spoza jego grupy, obrażał go lub atakował, to mógł się spodziewać,

że członkowie jego grupy będą go bronić i wspierać. Ilustruje to poniższy post, który Baha napisał w obronie Samy (jego przyjaciel na forum):

[b]ądź pewny bracie, że to, co jest między nami wykroczyło poza przyjaźń na forum, stało się (...) prawdziwą i realną przyjaźnią, pełną miłości i uczucia. Bądź pewny, że nie pozwolimy nikomu niszczyć twojego wizerunku ani w naszej obecności, ani w obecności innego stworzenia. [dziennik obserwacji, tydzień 33, 24 marca 2002]

Obsceniczne aluzje

Innym negatywnym aspektem uczestnictwa w wirtualnej społeczności w Arabii Saudyjskiej jest używanie wyrażen, które mogą być uznane za żenujące w towarzystwie innych osób. Mówimy tu o sformułowaniach, których wypowiedzenie jest żenujące z punktu widzenia kultury saudyjskiej i które mogą nie być uznane za obsceniczne w kulturze zachodniej. Można rozważyć pod tym kątem następujący cytat, który został zaczerpnięty z postu Ahlaam, 34-letniej niezamężnej kobiety, która używa słowa „mężczyzna” jako metafory bezsenności:

[i] zła bezsenność nadal mnie łączy. Przyzwyczaiłam się do tych złych i długich pocałunków. I przyzwyczaiłam się do tego, co on przynosi ze sobą. Kiedy nadchodzi, otwiera swe mocne ramiona. Przytula mnie i obejmuje mnie ramionami. Całuje mnie i te pocałunki stają się coraz dłuższe. Próbuje uciec z jego uścisku, ale nie udało mi się to ani razu. On zawsze jest silniejszy i jego ręka przyciąga mnie zanim ucieknę. [dziennik obserwacji, tydzień 24, 3 stycznia 2002]

Chociaż operatorzy są surowi odnośnie obscenicznych lub nieprzyzwoitych aluzji i często usuwali takie treści, było wiele przypadków, w których takie wypowiedzi jednak przedostawały się do publiczności. Przypadki jak powyższy, szczególnie gdy w grę wchodzi kobiety, pozostawiają uczestników zażenowanych i zawstydzonych. Trzeba jednakże zaznaczyć, że obsceniczne odwołania rzadko pochodzą od dobrze znanych i zaangażowanych uczestników, ponieważ ci dbają o swoją reputację i wizerunek w oczach przyjaciół.

Obsceniczne i niepożądane praktyki podejmowane są głównie przez nowych uczestników, nieznanymi lub „nieregularnymi”. Co więcej, uczestnicy społeczności generalnie odczuwają presję ze strony starszych forumowiczów, którzy cieszą się szacunkiem większości, by zachowywać się odpowiednio i zważać na to, co piszą.

Wnioski

Niejawna obserwacja uczestnicząca okazała się być efektywnym narzędziem w badaniu wirtualnych społeczności w Arabii Saudyjskiej. Pomijając jej niskie koszty, szybkość zwrotu informacji i łatwość dostępu do szerszego obszaru geograficznego „z fotela badacza”, jasne jest, że pozwala ona badaczowi na uzyskanie wyników, które dostarczają głębokiego i bogatego opisu zjawiska. Prowadzenie obserwacji niejawnej i uczestnictwo w dwóch różnych, lecz podobnych wirtualnych społecznościach pozwoliło uniknąć ingerowania w zwykłe czynności obserwowanej społeczności i w naturalne zachowania jej członków. Tak więc zminimalizowano w ten sposób możliwość wypaczenia wyników

badania na skutek ewentualnych niejasności spowodowanych rolą badacza w społeczności.

Prowadzenie badania wirtualnych społeczności w duchu paradygmatu konstruktywistycznego dało badaczowi możliwość eksplorowania tych społeczności w ich własnym kontekście kulturowym, a teorie osobistych i społecznych konstruktów (*personal and social constructs*) dostarczyły dodatkowych inspiracji analitycznych. Teoria społecznej konstrukcji (*social construct*) okazała się szczególnie użyteczna dla wyjaśnienia kolektywnych zachowań *online* uczestników wirtualnej społeczności. Na przykład ułatwiała zrozumienie, dlaczego uczestnicy generalnie nie postępowali wbrew wartościom kulturowym i nie spotykali się z przeciwną płcią *offline*, komunikując się w wirtualnej społeczności. Z drugiej strony teoria osobistych konstruktów (*personal construct*) była pomocna do uchwycenia, w jaki sposób członkowie społeczności indywidualnie konstruowali swoje poczucie wspólnoty (*community*) i jak

postrzegali obecności innych. Teoria ta umożliwiła na przykład badaczowi (pierwszy autor) zrozumienie jego własnej, konstruowanej rzeczywistości wirtualnych doświadczeniach i przekazanie spostrzeżeń na ten temat w tekście.

Stosowanie jakościowych metod badawczych opartych na podejściu interpretatywnym okazało się słusznym wyborem. Realizowanie etnografii z perspektywy paradygmatu interpretatywnego pozwoliło na prowadzenie niejawną (*unobtrusive*) obserwacji uczestniczącej w sposób, który dostarczył głębokich, znaczących i bogatych danych. Gdyby zastosowano metody ilościowe, wyniki akcentowałyby fakty, ale byłyby powierzchowne. Zastosowanie badania ankietowego w postaci kwestionariuszy z pewnością nie mogłoby dostarczyć tak bogatych opisów ujawnionych przez obserwację i uczestnictwo w badanej wirtualnej społeczności.

Przekład: Anna Kubczak

Bibliografia

Al-Farim Khalid F. (2001) *The Internet and Its Audience in Riyadh*. Niepublikowana praca magisterska. King Saud University, Arabia Saudyjska.

AlMunajjed Mona (1997) *Women in Saudi Arabia Today*. London: Macmillan.

Al-Saggaf Yeslam (2004) *The Effect of Online Community on Offline Community in Saudi Arabia*. „Electronic Journal of Information Systems in Developing Countries EJISDC”, t. 16, nr 2. [dostęp 15 czerwca 2006 r.]. Dostępny w Internecie <<http://www.ejisdc.org>>.

Al-Zaharni Saleh (2002) *45% of the Internet Users in Saudi Arabia Are Women*. „Al-Watan Newspaper Online” [dostęp 7 stycznia 2002 r.]. Dostępny w Internecie <<http://www.alwatan.com.sa>>.

Angrosino Michael, Mays de Perez Kimberly (2000) *Rethinking Observation: From Method to Context* [w:] N. K. Denzin, Y. S. Lincoln, eds., *Handbook of Qualitative Research*, 2nd edition. Thousand Oaks, CA: Sage, s. 673–702.

Berger Peter L., Luckmann Thomas (1967) *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*. New York: Anchor Press.

Bow Amanda (2002) *Ethnographic Techniques* [w:] K. Williamson, ed., *Research Methods for Students and Professionals: Information Management and Systems*, 2nd edition. Wagga Wagga: Centre for Information Studies, s. 265–279.

Charmaz Kathy (2000) *Grounded Theory: Objectivist and Constructivist Methods* [w:] N. K. Denzin and Y. S. Lincoln, eds., *Handbook of Qualitative Research*, 2nd edition. Thousand Oaks, CA: Sage, s. 509–535.

Costigan James T. (1999) *Introduction: Forests, Trees, and Internet Research* [w:] S. G. Jones, ed., *Doing Internet Research: Critical Issues and Methods for Examining the Net*. Thousand Oaks, CA: Sage, s. xvii–xxiv.

Denzin Norman K., Lincoln Yvonna S. (2000) *Introduction: the Discipline and Practice of Qualitative Research* [w:] N. K. Denzin, Y. S. Lincoln, eds., *Handbook of Qualitative Research*, 2nd edition. Thousand Oaks, CA: Sage, s. 1–29.

Dodge Martin, Kitchin Rob (2001) *Mapping Cyberspace*. London: Routledge.

Ess Charles (1998) *First Looks: CATaC'98* [w:] C. Ess, F. Sudweeks, eds., *Proceedings of Cultural Attitudes Towards Communication and Technology*. Sidney: University of Sydney Press, s. 1–17.

Ess Charles, AoIR Ethics Working Committee (2002) *Ethical Decision-Making and Internet Research: Recommendations From the AoIR Ethics Committee*. Association of Internet Researchers Document [dostęp 3 kwietnia 2003 r.]. Dostępny w Internecie <<http://www.aoir.org/reports/ethics.pdf>>.

Eysenbach Gunther, Till James E. (2001) *Ethical Issues in Qualitative Research on Internet Communities*. „British Medical Journal”, t. 323, nr 7321, s. 1103–1105.

Fernback Jan (1999) *There Is a Their There: Notes Toward a Definition of Cybercommunity* [w:] S. G. Jones, ed., *Doing Internet Research: Critical Issues and Methods for Examining the Net*. Thousand Oaks, CA: Sage, s. 203–220.

Fetterman David M. (1989) *Ethnography: Step by Step*. Thousand Oaks, CA: Sage.

Frankel Mark S. (1999) *Ethical and Legal Aspects of Human Subjects Research on the Internet*. A Report of a Workshop, 10 czerwca, Waszyngton [dostęp 10 czerwca 1999 r.]. Dostępny w Internecie <<http://www.aaas.org/spp/dspp/sfml/projects/intres/report.pdf>>.

Glesne Corrine (1999) *Becoming Qualitative Researcher: An Introduction*. 2nd edition. New York: Longman.

Hammersley Martyn (1995) *The Politics of Social Research*. London: Sage.

Holmes David (1997) *Glossary* [w:] D. Holmes, ed., *Virtual Politics: Identity and Community in Cyberspace*. London: Sage, s. 229–242.

Jones Steven G. (1997) *The Internet and Its Social Landscape* [w:] S. G. Jones, ed., *Virtual Culture: Identity and Communication in Cybersociety*. London: Sage, s. 7–35.

Jones Steven G. (1998) *Information, Internet, and Community: Notes Toward an Understanding of Community in the Information Age* [w:] S. G. Jones, ed., *CyberSociety 2.0: Revisiting Computer-Mediated Communication and Community*. Newbury Park, CA: Sage, s. 1–34.

Jones Steven G., Kucker Stephanie (2001) *Computers, the Internet, and Virtual Cultures* [w:] J. Lull, ed., *Culture in the Communication Age*. London: Routledge, s. 212–225.

Kelly George A. (1963) *A theory of Personality: The Psychology of Personal Constructs*. New York: W.W. Norton & Company.

Kelly George A. (1991) *The Psychology of Personal Constructs*. London: Routledge.

King Storm A. (1996) *Researching Internet Communities: Proposed Ethical Guidelines for the Reporting of Results*. „The Information Society”, t. 12, nr 2, s. 119–128.

Kollock Peter, Smith Marc (1999) *Communities in Cyberspace* [w:] M. Smith and P. Kollock, eds., *Communities in Cyberspace*. London: Routledge, s. 3–25.

Lincoln Yvonna S., Guba Egon G. (1985) *Naturalistic Inquiry*. Newbury Park, CA: Sage.

Lincoln, Yvonna S., Guba Egon G. (1987) *Effective Evaluation*. San Francisco: Jossey-Bass.

Locke Lawrence F., Spirduso Waneen, Silverman Stephen J. (2000) *Proposals That Work*, 4th edition. Thousand Oaks, CA: Sage.

Manaszewicz Rosetta, Williamson Kirsty, Mckemmish Sue (2002) *Breast Cancer Knowledge Online: Towards Meeting the Diverse Information Needs of the Breast Cancer Community*. Referat zaprezentowany podczas Proceedings of Electronic Networking 2002 Building Community Conference, 3–7 lipca, Melbourne, Australia.

Markham Annette N. (1998) *Life Online: Researching Real Experience in Virtual Space*. Walnut Creek, CA: AltaMira.

Markham Annette N. (2005) *Disciplining the Future: A Critical Organizational Analysis of Internet Studies*. „The Information Society”, t. 21, nr 4, s. 257–267.

Marshall Catherine, Rossman Gretchen B. (1999) *Designing Qualitative Research*, 3rd edition. Thousand Oaks, CA: Sage.

Maxwell Joseph A. (1996) *Qualitative Research Design: An Interactive Approach*. Thousand Oaks, CA: Sage.

Minichiello Victor i in. (1990) *In-Depth Interviewing: Researching People*. Melbourne: Longman Cheshire.

North Tim (1994) *The Internet and Usenet Global Computer Networks: An Investigation of Their Culture and Its Effects on New Users*. Niepublikowana praca magisterska [dostęp 28 czerwca 2004 r.]. Dostępna w Internecie <<http://www.scribe.com.au/timn/thesis/>>.

Paccagnella Luciano L. (1997) *Getting the Seats of Your Pants Dirty: Strategies for Ethnographic Research on Virtual Communities*. „Journal of Computer-Mediated Communication”, t. 3, nr 1 [dostęp 15 czerwca 2006 r.]. Dostępny w Internecie <<http://www.ascusc.org/jcmc/vol3/issue1/paccagnella.html>>.

Preece Jenny (2000) *Online Communities: Designing Useability, Supporting Sociability*. Chichester: John Wiley & Sons.

Preece Jenny, Maloney-Krichmar Diane (2005) *Online Communities: Design, Theory, and Practice*. „Journal of Computer-Me-

diated Communication”, t. 10, nr 4 [dostęp 29 listopada 2005 r.]. Dostępny w Internecie <<http://jcmc.indiana.edu/vol10/issue4/preece.html>>.

Rheingold Howard (2000) *The Virtual Community: Homesteading on the Electronic Frontier*. Cambridge: MIT Press.

Saule Solveiga (2002) *Ethnography* [w:] K. Williamson, ed., *Research Methods for Students and Professionals: Information Management and Systems*, 2nd edition. Wagga Wagga: Centre for Information Studies, s. 159–176.

Schwandt Thomas A. (1994) *Constructivist, Interpretivist Approaches in Qualitative Research* [w:] N. K. Denzin, Y. S. Lincoln, eds., *The Handbook of Qualitative Research*. Thousand Oaks, CA: Sage, s. 118–137.

Schwandt Thomas A. (2000) *Three Epistemological Stances for Qualitative Inquiry: Interpretivism, Hermeneutics, and Social Constructionist* [w:] N. K. Denzin, Y. S. Lincoln, eds., *Handbook of Qualitative Research*, 2nd edition. Thousand Oaks, CA: Sage, s. 189–215.

Suler John (1999) *One of Us: Participant Observation Research at the Palace*. „Psychology of Cyberspace”, t. 1, nr 5 [dostęp 28 czerwca 2004 r.]. Dostępny w Internecie <<http://www.rider.edu/~suler/psyber/partobs.html>>.

Tedlock Barbara (2000) *Ethnography and Ethnographic Representation* [w:] N. K. Denzin, Y. S. Lincoln, eds., *Handbook of Qualitative Research*, 2nd edition. Thousand Oaks, CA: Sage, s. 455–487.

Turkle Sherry (1995) *Life on the Screen: Identity in the Age of the Internet*. New York: Simon & Schuster.

Wellman Barry, Gulia Milena (1999) *Net-Surfers Don't Ride Alone: Virtual Communities as Communities* [w:] B. Wellman, ed., *Networks in the Global Village: Life in Contemporary Communities*. Colorado: Westview Press, s. 331–366.

Wheeler Debora (1998) *Global Culture or Culture Clash: New Information Technologies in the Islamic World – A View from Kuwait*. „Communication Research”, t. 25, nr 4, s. 359–377.

Wheeler Debora (2000) *New Media, Globalization and Kuwaiti National Identity*. „Middle East Journal”, t. 54, nr 3, s. 432–448.

Wheeler Debora (2003) *The Internet and Youth Subculture in Kuwait*. „Journal of Computer-Mediated Communication”, t. 8, nr 2 [dostęp 15 czerwca 2006 r.]. Dostępny w Internecie <<http://www.ascusc.org/jcmc/vol8/issue2/wheeler.html>>.

Williamson Kirsty (2002) *Research Methods for Students and Professionals: Information Management and Systems*, 2nd edition. Wagga Wagga: Centre for Information Studies.

Cytowanie

Al-Saggaf Yeslam, Williamson Kirsty (2014) *Konstruktywistyczna etnografia społeczności wirtualnej w Arabii Saudyjskiej*. Przełożyła Anna Kubczak. „Przegląd Socjologii Jakościowej”, t. 10, nr 4, s. 106–123 [dostęp dzień, miesiąc, rok]. Dostępny w Internecie: <www.przegladsocjologiijakosciowej.org>.

Doing Ethnography From Within a Constructivist Paradigm to Explore Virtual Communities in Saudi Arabia

Abstract: Most of the studies in the recent literature focus on the method used but not the philosophy behind it. This article focuses on doing ethnography, from within a constructivist paradigm, to explore individuals' participation in virtual communities in Saudi Arabia. An aim of this article is to highlight how particular ethnographic techniques, viz unobtrusive observation and participation, were used in that study. The article argues that doing ethnography in this way allowed for placing the results within the social and cultural context of Saudi society. The article, which includes a sample of the findings from the two techniques involved for illustration, concludes that the one-year unobtrusive observation and the eight months' participation in two different but similar virtual communities, during the period 2001–2002, have produced findings that are deep, meaningful and rich in description.

Keywords: ethnography; constructivist paradigm; constructivist ethnography; unobtrusive observation; NVIVO; virtual communities; Saudi Arabia; Saudi women